

સંશોધન અહેવાલ-લેખન

દરેક વિષય, વિષયવસ્તુ અથવા એરિયાની કાળજીપૂર્વકની અને વૈજ્ઞાનિક ઇન્કવાયરી રિસર્ચ કહેવાય છે. આવો પરિશ્રમ કરવાથી કિંમતી માહિતી મળે છે. એ માહિતીના ઉપયોગથી કઈક નવું ઉત્પન્ન થાય છે. રિસર્ચમાં સાયન્ટિફિક સ્ટડી, પ્રયોગ તથા નવી શોધરૂપી પરિણામ હોય છે. એને લીધે સાયન્ટિફિક વિકાસમાં વધારો થાય છે અથવા નિર્ણયશક્તિમાં વધારો થાય છે. સંશોધનને પરિણામે નવા સિધ્ધાંતોની સ્થાપના થાય છે, નવી ટેકનિક પ્રાપ્ત થાય છે. જૂના કોન્સેપ્ટમાં સુધારો થાય છે. તેને લીધે હાઇપોથેસિસ વિકસી શકે અને તેનો ટેસ્ટ થઈ શકે. આમ, સંશોધન સાયન્સ, આર્ટ્સ, કોમર્સની ગમે તે બ્રાંચમાં જ્ઞાનનો વધારો કરે જ છે. ^૧

Hence research is necessary to examine the extent of the validity of the old conclusions or to find out some new facts and generalizations in connection with in existing ones →Prof. C.V. Mehata ^૨

ઘણીવાર, સંશોધન માટે કોઈ શૈક્ષણિક, સરકારી, અર્ધ-સરકારી, ઔદ્યોગિક કે અન્ય સંસ્થા તરફથી નાણાં આપવામાં આવે છે. આવા કિસ્સામાં, સંશોધકે સંશોધનની પુરસ્કર્તા સંસ્થાને સંશોધન અહેવાલ આપવાનો હોય છે. સંશોધન અહેવાલના સ્વરૂપ અંગેની સંશોધનના પુરસ્કર્તાઓની અપેક્ષા અને જરૂરિયાત શિક્ષણ જગતના લોકોની અપેક્ષા કરતાં કાંઈક વિશિષ્ટ હોય છે. એટલે, સંશોધકે તેના પુરસ્કર્તાઓના હેતુઓ અને તેના સંશોધનના સંભવિત ઉપયોગને લક્ષમાં લઈને તેના અહેવાલનું સ્વરૂપ નક્કી કરવું જરૂરી બને છે. યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશન કે ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ ઓફ સોશિયલ સાયન્સ રિસર્ચ જેવી સંસ્થાઓ તરફથી સંશોધન માટે અનુદાન મેળવવામાં આવ્યું હોય ત્યારે સંશોધન અહેવાલના લક્ષ્ય વાચકવર્ગ તરીકે મહદંશે શિક્ષણ જગતના લોકો હોય છે. પરંતુ, જ્યારે કોઈ સરકારી, ઔદ્યોગિક કે અન્ય સંસ્થા તરફથી કોઈ વ્યવહારલક્ષી સંશોધન માટે નાણાં આપવામાં આવ્યા હોય ત્યારે નીતિના ઘડવૈયાઓ અને વહીવટકર્તાઓ કોઈ વાસ્તવિક પ્રશ્ન માટે સંશોધનના તારણોનો ઉપયોગ કરવાનો હેતુ ધરાવે છે. આવા સંજોગોમાં, સંશોધકે જે તે પુરસ્કર્તા સંસ્થાની જરૂરિયાત તથા તેનો સંભવિત ઉપયોગ કરનારાઓના રસ અને ક્ષમતાને અનુલક્ષીને સંશોધન અહેવાલ તૈયાર કરવો આવશ્યક બને છે.

જ્યારે સંશોધક કોઈ સરકારી, ઔદ્યોગિક કે અન્ય સંસ્થાના સંશોધન વિભાગમાં કામ કરતો હોય છે ત્યારે સંશોધક પાસે ત્રિમાસિક, છ માસિક કે વાર્ષિક એવા વચગાળાના સંશોધનના પ્રગતિ અહેવાલની પણ અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. કેટલાક સંશોધનના પુરસ્કર્તાઓ પણ વચગાળાના પ્રગતિ અહેવાલની પણ અપેક્ષા રાખે છે. આવા અહેવાલો મુખ્યત્વે સંસ્થાના આંતરિક ઉપયોગ માટે હોય છે. આવા પ્રગતિ અહેવાલો પાછળનો હેતુ

મુખ્યત્વે કરીને સંશોધકની સંશોધન કામગીરી માટે આડકતરી રીતે દેખરેખ રાખી જરૂર જણાયે સંશોધનની પ્રક્રિયામાં ઉચિત સુધારાવધારા સૂચવવાનો હોય છે એટલે સંશોધકે જે તે પુરસ્કર્તા કે પોતાની સંસ્થાની વહીવટી કે અન્ય જરૂરિયાત અને લક્ષ્ય વાચકવર્ગને અનુલક્ષીને વચગાળાના પ્રગતિ અહેવાલો તૈયાર કરવાના હોય છે.

ટૂંકમાં, વિવિધ પ્રકારના સંશોધન પુરસ્કર્તાઓની જરૂરિયાત, સંશોધનકાર્ય અને તેના અહેવાલ અંગેની શરતો વગેરેને અનુલક્ષીને સંશોધકે સંશોધન અહેવાલ તૈયાર કરવાનો રહે છે. ³

Research report is considered a major component of the research study for the research task remains incomplete till the report has been presented and/or written. As a matter of fact even the most brilliant hypothesis, highly well designed and conducted research study, and the most striking generalizations and findings are of little value unless they are effectively communicated to others. The purpose of research is not well served unless the findings are made known to others. Research results must invariably enter the general store of knowledge. All this explains the significance of writing research report. There are people who do not consider writing of reports as an integral part of the research process. But the general opinion is in favour of treating the presentation of research results or the writing of report as part and parcel of the research project. Writing of report is the last step in a research study and requires a set of skills somewhat different from those called for in respect of the earlier stages of research. This task should be accomplished by the researcher with utmost care; he may seek the assistance and guidance of experts for the purpose. ⁴

સંશોધન અહેવાલ-લેખન એ સંશોધનનું છેલ્લું અને ખૂબ જ અગત્યનું સોપાન છે. આપણો સંશોધન વિષય સૈદ્ધાંતિક અને /અથવા વ્યવહારની દ્રષ્ટિએ ગમે તેટલો અગત્યનો હોય, આપણી સંશોધન ડિઝાઇન ગમે તેટલી સારી હોય, અને આપણી ગમે તેટલી કાળજીપૂર્વક વૈજ્ઞાનિક રીતે સંશોધનકાર્ય કર્યું હોય, પરંતુ જ્યાં સુધી આપણે આપણાં સંશોધનના અનુભવો અને તારણો બીજાને યોગ્ય રીતે જણાવીએ નહિ ત્યાં સુધી વિશાળ જ્ઞાનભંડારમાં તેમનો ઉમેરો થાય નહિ. આપણાં સંશોધનના અનુભવોની યોગ્ય અને વૈજ્ઞાનિક રીતે જાણ લોકોને થાય તો જ જે-તે વિષયના તજજ્ઞો અને નીતિના ઘડવૈયાઓ એનું યથાર્થ રીતે મૂલ્યાંકન કરી શકે. સંશોધન અહેવાલ એ માહિતીસંચારનું એક અગત્યનું માધ્યમ છે. કોણ, કોને, શું, કઈ રીતે કહે છે એના પર માહિતી-સંચારની અસરકારકતાનો આધાર રહે છે. એટલે, આપણાં સંશોધનના અનુભવોની વાત સફળતાપૂર્વક કરવા માટે આપણે સૌપ્રથમ આ માહિતી-સંચારના પાયાના પ્રશ્નોની વિચારણા કરવી જરૂરી છે.

સંશોધન અહેવાલ લખતાં શીખવું એ કોઈ કળા-કારીગરી શીખવા જેવું છે; બંનેમાં વ્યક્તિને તેની આગવી સૂઝ અને કલ્પનાશક્તિનો ઉપયોગ કરવા માટે પુષ્કળ તક છે. તેમ છતાં, જેમ કોઈ નવોદિત કલાકારને તેના કલાભ્યાસમાં તેની કળાના પાયાના સિધ્ધાંતોની ઊંડી સમજ નિ:શંક મદદરૂપ થાય છે તેમ સંશોધન અહેવાલ-લેખન અંગેના માર્ગદર્શક સૂચનો સંશોધકને તેનો અહેવાલ તૈયાર કરવામાં મદદરૂપ બને છે. ⁴

કોઈપણ સંશોધન અહેવાલનાં વસ્તુ, સ્વરૂપ અને શૈલીની પસંદગી લક્ષ્ય વાચકવર્ગનાં જ્ઞાન, અનુભવ અને રસની કક્ષાને અનુરૂપ બને એ રીતે તેમજ સંશોધનનાં તારણોનો લક્ષ્ય વાચકવર્ગ શો ઉપયોગ કરવાની સંભાવના છે એનો વિચાર કરીને કરવી જોઈએ.

શિક્ષણ જગતને લક્ષ્ય વાચકવર્ગ તરીકે અનુલક્ષીને કોઈપણ સર્વગ્રાહી સંશોધન અહેવાલ તૈયાર કરતી વખતે નીચેની બાબતો ધ્યાનમાં લેવી આવશ્યક છે.

૧. સંશોધન અહેવાલ એ સંશોધનની પ્રક્રિયા અને અનુભવનું સમગ્રતયા બ્યાન કરવા માટેનો એક પ્રયત્ન છે. જે સમાજ-વિજ્ઞાનીઓ આ અહેવાલ વાંચે તેમને અભ્યાસ અંગે અહેવાલમાંથી એટલી વિગત અને પૂરતી માહિતી મળવી જોઈએ કે જેથી તેઓ આપણાં અભ્યાસને તેના સામાન્ય વૈજ્ઞાનિક સંદર્ભમાં મૂકી શકે, તેની પધ્ધતિ, એકત્ર કરેલી માહિતી અને તારણોની યથાર્થતાનું મૂલ્યાંકન કરી શકે અને એમની ઇચ્છા હોય તો આવા અભ્યાસનું પુનરાવર્તન કરી શકે. આપણો હેતુ વાચકોને પૂરતી વિગત આપવાનો છે કે જેથી તેઓ એકત્ર કરેલી માહિતી સમજી શકે અને આપણાં તારણોની યથાર્થતા અને અગત્ય સ્વયં નક્કી કરી શકે. આપણાં અહેવાલમાં આપણાં બધા જ અનુભવોનું બ્યાન કરવાનું શક્ય નથી, આપણે એમાંથી પસંદગી કરીને એમને એવી તર્કબધ્ધ રીતે ગોઠવવાના છે કે જેથી આપણાં અનુભવની રજૂઆતનો એક સંકલિત, સરળ અને સતત પ્રવાહ જળવાઈ રહે.

૨. સંશોધન અહેવાલનો મુખ્ય હેતુ લક્ષ્ય વાચકવર્ગને માહિતી આપવાનો છે. નહિ કે આપણને પોતાને લક્ષ્ય વાચકવર્ગના જ્ઞાન અને સમજની કક્ષાને આપણે સતત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. આપણાં લક્ષ્ય વાચકવર્ગને આપણાં અભ્યાસ અંગે શું જાણવાની ઇચ્છા થશે એ અંગે આપણે અગાઉથી કલ્પના કરવી જોઈશે, અને ત્યાર પછી જ આપણે આપણાં સંશોધન-વસ્તુ અને અનુભવને આપણો લક્ષ્ય વાચકવર્ગ એક સંકલિત વાતના સ્વરૂપે સમજી શકે એ માટેની શ્રેષ્ઠ ગોઠવણીની રીતનો વિચાર કરી શકીએ. આપણે પોતે જે માહિતી ગોઠવીને કડીબધ્ધ રીતે રજૂ કરી શકીએ એમ હોય તે માહિતી છૂટી છવાઈ આપીએ તો આપણાં વાચકોને તેને એક સૂત્રે બાંધવાનું કામ કરવું પડે એવી સ્થિતિ નિવારવી જોઈએ.

૩. આપણા સંશોધન અહેવાલનો મુખ્ય ઝોક સંશોધનની પ્રક્રિયા દરમ્યાન વાસ્તવમાં શું બન્યું છે તે કહેવાનો હોવો જોઈએ, અને માત્ર એટલું જ નહિ કે સંશોધનની પ્રક્રિયાના પ્રત્યેક તબક્કામાં શું બનવાની આપણે આશા રાખી હતી. આપણી સંશોધન ડિઝાઇનનો અમલ કરતી વખતે તેની કેટલાક ભાગમાં આપણે ફેરફાર કર્યો હોય અથવા કેટલાક ભાગનો આપણે અમલ કરી ન શક્યા હોઈએ એવી શક્યતા છે. અગાઉથી ધારણા કરી હોય તેના કરતાં ઘણીબધી વધારે હકીકતોની આવશ્યકતા વરતાઈ હોય એવું પણ બને; જે સંશોધન-પ્રશ્નો આપણે રજૂ કર્યા હોય તેનો કોઈ સરળ અને સાદો જવાબ ન પણ હોય. આપણે આવી બધી વિગતોનો આપણાં સંશોધન અહેવાલમાં સમાવેશ કરવો જોઈએ. ટૂંકમાં, સંશોધન માટે આપણે તૈયાર કરેલી મૂળ યોજના તથા તેની પાછળનો તર્ક તેમજ આપણા સંશોધન કાર્ય દરમ્યાન ફેરફાર સાથે આપણે અમલમાં મૂકેલી યોજના એ બંનેની આપણે રજૂઆત કરવી જોઈએ.

૪. આપણા અભ્યાસનાં પ્રત્યક્ષ હેતુઓ સાથે જેનો કોઈ સબંધ ઉપલક દ્રષ્ટિએ ન દેખાય એવા આપણા સંશોધનનાં અનુભવો અને તારણો પણ આપણે અહેવાલમાંથી ઉતાવળે બાકાત કરવા જોઈએ નહિ. કેટલીક વાર, પ્રથમ દ્રષ્ટિએ અપ્રસ્તુત લાગતી માહિતી પણ કોઈ મૂકેલ પરિસ્થિતિની સમજ માટે પાછળથી ચાવીરૂપ બને. આ

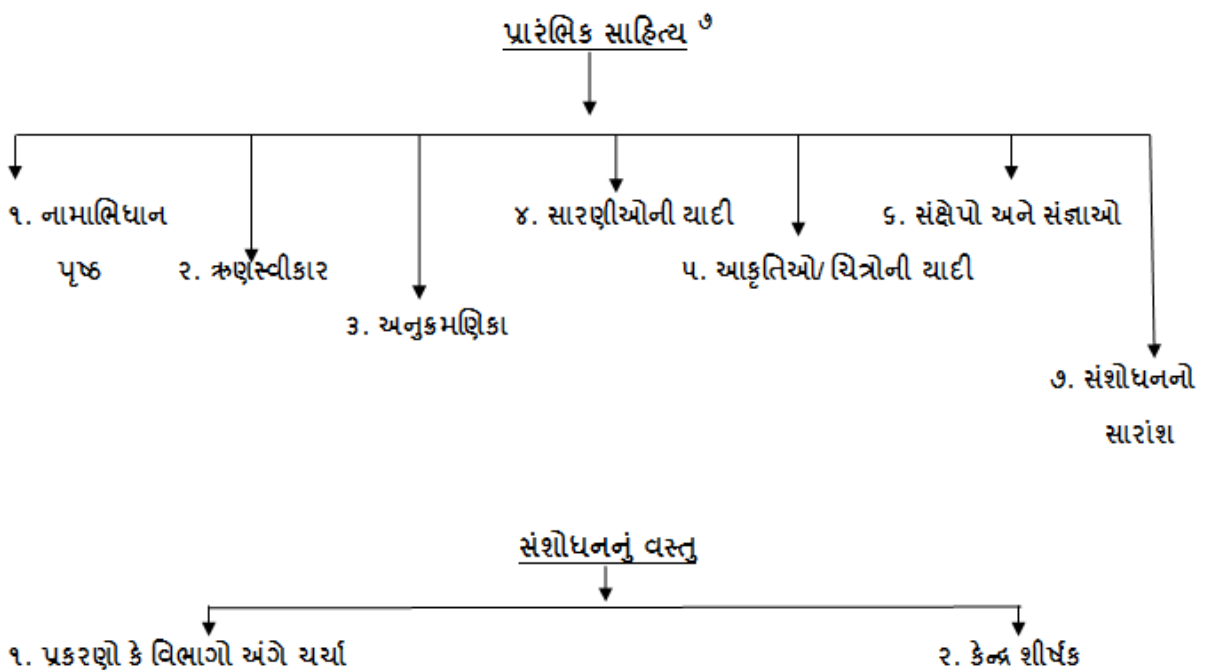
દ્રષ્ટિએ કોઈપણ સંશોધનનો અનુભવ આપણાં લક્ષ્ય વાચકવર્ગને જણાવવાની આવશ્યકતા નથી એવું નક્કી કરતાં પહેલા સંશોધકે તેની કાળજીપૂર્વક મૂલવણી કરવી જોઈએ.

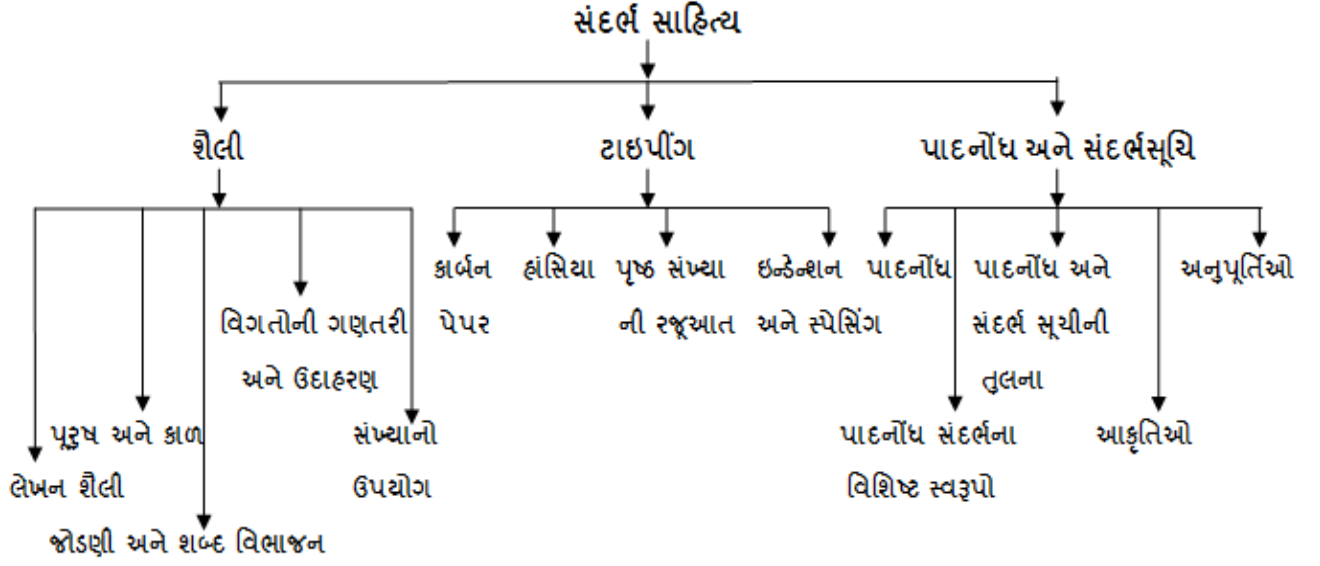
૫. સંશોધન અહેવાલમાં આપણે માત્ર આપણી સફળતાના ગાણા ગાવાના નથી. આપણી નિષ્ફળતાઓ અને મર્યાદાઓ અંગે પણ વાચકને યોગ્ય રીતે માહિતી આપતા આપણે ખચકાવું જોઈએ નહીં. અલભત્ત, શક્ય હોય ત્યાં સુધી આપણાં અભ્યાસની નિષ્ફળતાઓ અને મર્યાદાઓ માટે જવાબદાર પરિબળો અને કારણો અંગે પણ આપણે અભિપ્રાય આપવો જોઈએ. કોઈ સંશોધન પ્રોજેક્ટમાં ભૂલો હોય તોપણ અન્ય અન્વેષકો માટે ઉપયોગી બની શકે છે, કારણ કે વધુ વિચાર અને પ્રયત્નો ધ્વારા આવી ભૂલો કે ભયસ્થાનો નિવારી શકવા અંગે આમાંથી બીજાને માર્ગદર્શન મળી શકે છે.

૬. કોઈપણ અહેવાલનો આખો ડ્રાફ્ટ બદલવા કરતાં તેની રૂપરેખા બદલવાનું પ્રમાણમાં ઘણું સહેલું છે. તેથી, અહેવાલની યોગ્ય રૂપરેખા તૈયાર કર્યા પછી તદનુસાર વિગતવાર અહેવાલનો ડ્રાફ્ટ તૈયાર કરવાનું વધારે કાર્યક્ષમ છે.

૭. છેલ્લે, બધા વાચકોને આપણો સમગ્ર સંશોધન અહેવાલ વાંચવા માટે રસ અને સમય હશે એવું આપણે ધારવું જોઈએ નહીં. આપણે અહેવાલની તર્કબદ્ધ ગોઠવણી કરીને તેના પ્રકરણો, વિભાગો અને પેટા-વિભાગો પાડી તે દરેકને યોગ્ય મથાળાં આપવા જોઈએ કે જેથી કોઈપણ વાચકને તેના રસ અનુસાર આપણા અહેવાલમાંથી માહિતી શોધવામાં અનુકૂળતા રહે. ^૬

કોઈપણ સંશોધન હેવાલમાં નીચેની ત્રણ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે; પ્રારંભિક સાહિત્ય, સંશોધનનું વસ્તુ અને સંદર્ભ સાહિત્ય. આ ત્રણ બાબતોમાં નીચેની વિગતોનો સમાવેશ થાય છે. જો કે હેવાલમાં આ બધી બાબતો હોય જ એવું નથી.

જોડણી અને શબ્દ વિભાજન

ઉપરોક્ત બધી બાબતો સંશોધન અહેવાલ-લેખનમાં ધ્યાને લીધા પછી એ બાબત સર્વદા ધ્યાને રહે કે સંશોધન અહેવાલ લખવાની એક એવી કળા (Art) છે કે જે સંશોધકના અનુભવ અને મહાવરાથી માહિર થતો હોય છે. ^૮

પાદનોંધ

- I. મહેતા પ્રા.સી.વી., “સંશોધનની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિના તત્વો,” પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, પ્રથમ આવૃત્તિ, અમદાવાદ, ૨૦૧૨, પૃ. ૬૬.
- II. મહેતા સી.વી., “સંશોધન શાસ્ત્ર”, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, પ્રથમ આવૃત્તિ, અમદાવાદ, ૨૦૦૯, પૃ. ૧૭.
- III. શાહ પ્રા.વિમલ પી., “સંશોધન અહેવાલ-લેખન”, યુનિ.ગ્રંથ બોર્ડ, દ્વિતીય આવૃત્તિ, અમદાવાદ, ૧૯૯૪, પૃ. ૩-૪.
- IV. Kothari C.R., “Research Methodology :- Methods and Techniques”, New age international (P) limited Publishers, Third Edition, New Delhi, 2009, P. 346 -347.
- V. શાહ પ્રા.વિમલ પી., “સંશોધન અહેવાલ-લેખન”, યુનિ.ગ્રંથ બોર્ડ, દ્વિતીય આવૃત્તિ, અમદાવાદ, ૧૯૯૪, પૃ. ૧-૨.
- VI. એજન, પૃ. ૫-૬-૭.
- VII. દેસાઇ સ્વ. ડો. હરિભાઇ જી. અને દેસાઇ ડો. કૃષ્ણકાંત જી. “સંશોધન પદ્ધતિઓ અને પ્રવિધિઓ”, યુનિ. ગ્રંથ બોર્ડ, છઠ્ઠી આવૃત્તિ, અમદાવાદ, ૧૯૯૭, પૃ. ૨૫૦ થી ૨૭૦.
- VIII. Kothari C.R., “Research Methodology: - Methods and Techniques” New age international (P) limited Publishers, Third Edition, New Delhi, 2009, P. 359.

પ્રા. ડો. મૃગેશભાઈ એમ.નાયક
એસોસિયેટ પ્રોફેસર ઇન હિસ્ટ્રી
એમ. એમ. ચૌધરી આર્ટ્સ કોલેજ
રાજેન્દ્રનગર

Copyright © 2012 – 2018 KCG. All Rights Reserved. | Powered By: Knowledge Consortium of Gujarat